

רוחות של שינוי

מגמות במחאות בישראל לפני מלחמת יום הכיפורים ואחריה¹

מבוא: מוטי אשכנזי ומחאת מלחמת יום הכיפורים

אני תובע אחריות מיניסטריאלית – למעשה ולמחדל, כעיקרון ראשון בחברה דמוקרטית. תוצאות מלחמת יום הכיפורים מעידות על ההזנחה, הרשלנות וחוסר הכוננות של מערכת הביטחון. האדם האחראי לכך במישרין, שקיבל את האחריות הזאת כמנדט פוליטי, חייב לשאת באחריות זו. מדינת ישראל זקוקה לאדם העוסק בביטחון הלכה למעשה, על מנת שמערכת זו תאורגן מהר וביעילות, כדי שתוכל לעמוד באתגרי העתיד, שיהיו קשים מבעבר.²

במילים אלה סיכם מוטי אשכנזי, מחולל תנועת המחאה בחורף 1974, את תביעותיו מהממשלה, ובעצם מהחברה הישראלית. במוקד מחאתו של אשכנזי, סרן במילואים במהלך המלחמה, אשר פיקד על מעוז "בודפשט" בתעלת סואץ, הייתה הטענה כי מהלכי הנהגת המדינה במלחמה היו כושלים, ובמיוחד דרש את התפטרותו של שר הביטחון משה דיין. מחאתו של אשכנזי, שהתחיל כמפגין בודד, תפסה תאוצה, ועם הזמן הצטרפו אליו רבבות אזרחים וחילי מילואים שהגיעו היישר מהחזית, וקראו להתפטרות הממשלה.

1 המחבר מבקש להודות לעידן רינג ולגיא בן פורת על הערותיהם בנושא.

2 אשכנזי, 2003, עמ' 176.

מחאת מלחמת יום הכיפורים התרחשה במקביל לדיוני ועדת אגרנט, שקבעה כי ראשי הצבא אחראים למחדל, אך פטרה מאחריות את ההנהגה המדינית. בדצמבר 1973 התקיימו הבחירות לכנסת השמינית, שתוצאותיהן שמרו על סטטוס־קוו בהנהגת המדינה. למרות תוצאות הבחירות, שהשאירו את ההנהגה על כנה, יצא אשכנזי במחאתו נגד דיין, אשר טען כי תוצאות הבחירות מוכיחות שאשכנזי טועה. במידה רבה ניתן לומר שמחאת אשכנזי הצליחה בסופו של דבר, כיוון שראשת הממשלה גולדה מאיר התפטרה במאי 1974, חודשיים בלבד לאחר הקמת ממשלתה החדשה. למרות התפטרות מאיר ודיין, חזר אשכנזי להפגין ביוני 1974. תנועת המחאה, שהורכבה למעשה מתנועות אחדות עם סדר יום שונה, דעכה לאיטה, עד היעלמותה באוגוסט 1974.

אך מחאת מלחמת יום הכיפורים, תהיה מידת הצלחתה אשר תהיה, הותירה מספר שאלות בלתי־פתורות בקשר למאפייניה – למשל, כיצד השפיע הפער הבין־דורי בין פעילי המחאה הצעירים לבין מנהיגים ותיקים ונערצים בתנועה הציונית דוגמת גולדה מאיר ומשה דיין, או אם יש קשר בין מצבם הפסיכולוגי של חלק מהפעילים (פוסט־טראומה?) לבין התפרצות המחאה. נוסף לשאלות אלה אפשר להצביע על מחאת מלחמת יום הכיפורים כנקודה ברצף של מספר מחאות המעידות על התעוררות חברתית־אזרחית בישראל בשנות ה־70 של המאה ה־20, וכזו המבשרת שינוי באג'נדה שלהן – בנושאים הנמצאים על סדר היום הציבורי.

מלחמת יום הכיפורים הייתה נקודת שבר במדינת ישראל, אך גם קו פרשת המים בכל הנוגע למחאות אזרחיות, כך שעל פי רוב, המחאות שקדמו למלחמה ואלה שפרצו אחריה נבדלו זו מזו והדגישו שתי אג'נדות כלליות שונות, וכך גם מאפייניהם האתניים והמעמדיים של מנהיגיהן ושל פעיליהן היו שונים זה מזה. במסה זו אבקש לטעון שמחאת יום הכיפורים סימנה את התחזקותן של מחאות מדיניות־ביטחוניות שהעסיקו את סדר היום של הקבוצות ההגמוניות (אשכנזים ממעמד בינוני), ודחקה לשוליים את המחאה החברתית־כלכלית של הקבוצות הפריפריאליות (מזרחים מוחלשים). השינוי שהתרחש הצביע על המתאם המיוחד הקיים בישראל בין תוכני המחאה לבין הזהות האתנית־מעמדית של הקבוצות המוחות. כפועל יוצא מכך עסקו המחאות החברתיות־כלכליות המזרחיות בנושאים סקטוריאליים (פנים־קבוצתיים), ולעומתן, המחאות המדיניות־ביטחוניות האשכנזיות עסקו בנושאים קולקטיביים (כלל־חברתיים).

קוממיות, עלייה ומחאות

מאז קום המדינה ועד מלחמת ששת הימים ב-1967 הייתה ישראל הצעירה במצב מלחמתי כמעט מתמיד ובאיום קיומי אמיתי, בצל התקומה מהשוואה וממלחמת העולם השנייה. המחאה המזרחית החלה להתגבש במעברות ובשכונות המצוקה בשנות ה-50, והתחזקה בעקבות העליות הגדולות מצפון אפריקה ומאסיה. המחאה תחת הסיסמה "לחם עבודה" קמה בפריפריה החברתית-גיאוגרפית, ועם מחאת ואדי סאליב הנרחבת בחיפה ב-1959 הביעו השתיים את זעקתם של המזרחים נגד הקיפוח וההדרה, והדהדו את הקריאה למחיקת הפערים החברתיים-כלכליים בין העולים החדשים לבין מקימי הארץ וותיקיה.

אך באותן השנים היו גם מחאות "לבנות", אשר נשאו אופי אחר וייחודי. בשנת 1952 הייתה זו המחאה נגד הסכם השילומים עם גרמניה, מחאה שהובילו ניצולי אירופה המדממת. מלבד זאת, המחאות בשנת 1962 נגד הממשל הצבאי שהוחל על ערביי ישראל מ-1948 (ובוטל ב-1966) הונהגו במשותף, הן על-ידי אזרחים ערבים הן על-ידי יהודים ממוצא אשכנזי (אורי אבנרי, למשל).

The Times They Are A-Changin': 1967

תוצאות מלמת ששת הימים הביאו לא רק לשינוי גיאוגרפי אדיר במזרח התיכון, אלא גם לשינוי פנימי מהותי בישראל, ואפשרו לשיח הציבורי לחבור לאג'נדות רווחות בעולם באותן השנים, דוגמת זכויות אזרחיות, שוויון ורווחה. המדינה הצעירה סיפחה לעצמה שטחים בהיקף של פי שלושה מגודלה, ולנוכח האווירה הכללית של הניצחון ושל שיכרון הכוח, התפתה לעסוק יותר מבעבר בנושאים חברתיים ואזרחיים.

מאז תום מלחמת ששת הימים נהנתה ישראל ממה שכונה "הבום הכלכלי". בתקופה שקדמה למלחמה שררו בישראל מיתון קשה ומשבר עלייה, ושנת 1965, למשל, הייתה בסימן של עלייה שלילית, כלומר מספר היורדים מהארץ, בעיקר ממוצא מזרחי, היה גדול ממספר העולים. ביוני 1967, עם גלי הניצחון במלחמה, התהפך המצב באחת. נוכח השגשוג הכלכלי ואל מול ההתמודדות עם סוגיית הכיבוש הטרי התפתח בזירה הציבורית ויכוח נרחב בשאלות אידיאולוגיות עמוקות, בכללן כאלה שהוצגו לראשונה: "האם סיימה הציונות את תפקידה?", או "האם יש להכניס את הציונות למירכאות?". ערכים שנחשבו נכסי צאן ברזל של הציונות, כגון העבודה העברית, "עוד דונם ועוד עז", והעלייה לישראל,

איבדו את ההגמוניה שלהם, הפכו נושא לוויכוח, וקיבלו משמעויות חדשות ואקטואליות. כמותם קועקעו ערכי ההסתפקות במועט, הקולקטיביזם והשוויון, ערכים שעד אותה עת העלתה הציונות על נס.

לצד שינויים אלה הגיעו לישראל הדים של השמאל החדש, הניאור־מרקסיסטי. בשנים 1968–1970 שטפו את אירופה גלים של מרד סטודנטים (בראשו דני האדום), תנועות טרור פוליטיות כבאדר מיינהוף והבריגדות האדומות, ומחאות שקראו לפירוקו של הנשק הגרעיני. ארצות הברית הייתה שקועה עד צוואר במלחמת וייטנאם, ותנועות המרי האזרחי האמריקניות קראו לשלום ולשוויון.

בראשית שנות ה־70 הגיעו משבים מרוחות השינוי האלה גם לישראל. בקמפוסים בתל אביב, ובעיקר באלו בירושלים, ניתן היה לזהות כיסים של שמאל חדש, שגרעיניו היו עולים מארצות הרוחה ומאמריקה הלטינית. אלה הביאו עימם רעיונות של ניאור־מרקסיזם, אך גם של ליברליזם ופמיניזם מארצות הברית. גם תנועת שמאל רדיקלית מקומית נוצרה בישראל – "מצפן" – שחלק מחבריה נשפטו ונכלאו בגין חתרנות נגד המדינה.

על רקע זה קמה ב־1968 התנועה לשלום וביטחון, כסנונית ראשונה למחאות מדיניות־ביטחוניות יהודיות (שבהן לא לקחו ערבים חלק משמעותי). את התנועה הובילו פעילים ממוצא אשכנזי: קבוצת מרצים באוניברסיטאות ופעילי שמאל, בראשם פרופסור יהושע אריאלי (גם מוטי אשכנזי, שלימים הנהיג את מחאת יום הכיפורים, היה חבר בתנועה). התנועה הייתה מהראשונות שקראו לנסיגה מהשטחים הכבושים, להכרה בזכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני ולהקמת ישות פלסטינית עצמאית לצד ישראל.³

לפני 1973: אג'נדה חברתית־כלכלית וזהות אתנית מזרחית מוחלשת

יש דברים קדושים, לא רוצה מלחמת אחים לא בזמן מלחמה ולא בזמן שלום. יש כאלה שאומרים: ירייה אחת על הגבול והבעיה של הפנתרים תיפתר. אז נכון, אם

3 Herman, 2009.

תפרוץ מלחמה כולנו נילחם כאיש אחד ובלב אחד, עם כל עם ישראל. אבל בסוף הלא שוב חוזרים הביתה, זאת אומרת שוב חוזרות הבעיות.⁴

ירושלים שלאחר מלחמת ששת הימים הייתה "עיר מאוחדת", והעומד בראשה – טדי קולק – השקיע סכומים חסרי תקדים בפיתוח ובבנייה בשטחים שסופחו אליה. כמו בוואדי סאליב, גם במוסררה עודדה המדינה את העולים לעבור ולהשתכן בבתים שעד 1948 גרו בהם ערבים. עולים אלה הוגדרו כמי שנמצא להם פתרון דיו, ולכן, אף שתנאי המגורים בשכונה היו קשים ביותר, לא נמצאו זכאים לדיור ציבורי.

רקע זה הוא נקודת המוצא להתפתחותם ולפעילותם של "הפנתרים השחורים". ההתנגדות למסר ההגמוני, התסכול והמרירות של הפעילים היו עזים, והעידו על מודעות עמוקה למבנים המכפפים של יחסי הכוח בחברה. בהדרגה עברו "הפנתרים השחורים" מפעילות פנים-שכונתית לפעילות במרחב הציבורי. השינוי התרחש בתהליך של פוליטיזציה, שהביא להבנת המציאות הפרטית במושגים מבניים, לקישור בין הסיבתיות האישית לזו הקולקטיבית, תוך כדי הגדרתו של אותו קולקטיב לאיתור פגעי העבר והווה, ולדרישה נחושה לשינוי.⁵

"הפנתרים השחורים" יצאו להפגנות וסחפו עימם קהל רב. מנהיגיהם – ראובן אברג'יל, סעדיה מרציאנו, צ'רלי ביטון ואחרים – צמחו מתוך השכונות והפכו לקמלם של מזרחים בני המעמדות הנמוכים ותושבי עיירות הפיתוח. המפגינים, רובם ככולם מזרחים תושבי השכונות, נשאו כרזות וחילקו כרוזים, צעקו סיסמאות והפגינו שליטה במרחב שניכסו על-ידי פעולת ההפגנה, ותוך כדי כך התנגשו עם המשטרה ועם כוחות הביטחון. בצד הפעולות הסוערות זכורים "הפנתרים השחורים" גם הודות לפעולות מחאה סמליות, שבהן העבירו טובין מן המרכז אל הפריפריה, כדי להדגיש את חסרונם של טובין אלה בחיי היום-יום של הפריפריה, שהמדינה והשלטון זנחו.

---

4 ראובן אברג'יל, מתוך: כהן, 1971.

5 ברנשטיין, 2017.

אחרי 1973: אג'נדה מדינית-ביטחונית וזהות אתנית אשכנזית הגמונית

מלחמת יום הכיפורים היתה מלחמה שכשמה כן היא. זהו יום כיפורים הנמשך והולך אצלנו עד היום הזה, והוא מחויב להרבה חשבון נפש ולבחינה מחודשת של אמיתות היסוד שלנו. לא היתה מלחמה כמלחמה זו, שבה נשאלו השאלות של מה טעם קיומנו בארץ הזאת כיהודים, 'אם כן למה זה אנוכי'. רק התפיסה הפנימית הדתית-לאומית יש בכוחה לענות על השאלות האלה ולהבהיר לעצמנו מה אנו עושים כאן.⁶

השבר הנורא של מלחמת יום הכיפורים הנחית את סדר היום הישראלי על קרקע המציאות – מערכות צבאיות, שטחים כבושים וקונפליקטים לאומיים ובין-לאומיים – החזיר את הדיון הציבורי-מחאתי לעסוק בסוגיות ביטחון, מלחמה ושלום.

בשונה מ"הפנתרים השחורים" ומן המחאה החברתית-כלכלית של המזרחים – אשר הייתה סקטוריאלית במהותה וצמחה מתוך השכבות המוחלשות בחברה – תנועת גוש אמונים, אשר קמה בשנת 1974, כשנה לאחר מלחמת יום הכיפורים, ראתה בעצמה תנועה שצריכה ויכולה להוביל את כלל החברה הישראלית. מנהיגיה – חנן פורת, בני קצובר, משה לוינגר, דניאלה וייס ואחרים – היו ממוצא אשכנזי, והגיעו מן המעמד החברתי-כלכלי הבינוני. שורשי התנועה מצויים בתחילת שנות ה-50, אז קבוצה של נערים הקימה גרעין חברתי (גחל"ת – גרעין חלוצי לומדי תורה), אשר לימים הפך לציר שעליו סבבה מהפכת הצינונות הדתית. כשהחל הגרעין לממש את ייעודו (התיישבות בנחלת האבות המקראית – ארץ ישראל השלמה – על בסיס אידיאולוגיה המשלבת לימוד תורה, חיבור לאומי ועבודה), הוא הביא לתמורה בהתפתחות ישיבת מרכז הרב בירושלים, ובנוער הדתי-לאומי בכלל. תפיסתם "הממלכתית" הביאה להיווצרות תרבות ציונית-דתית-לאומית שהתגלמה במסגרת פוליטית חשובה. התנועה הביאה להשפעה גורלית על המגזר הדתי-לאומי ואף על החברה בישראל כולה: על זהותה התרבותית, על נטיותיה המדיניות ועל מצבה במזרח התיכון ובעולם.

אל התחייה המדינית-ביטחונית של סדר היום המחאתי, שסימלה תחילה מחאתו של מוטי אשכנזי ובהמשך תנועת הימין גוש אמונים, הצטרפה תנועה אחרת, עם זהות חברתית

6 חגי הוברמן, חנן פורת – סיפור חייו, 2013, עמ' 77.

”לבנה” ועמידה, הפעם מצידה השמאלי של המפה הפוליטית – תנועת ”שלום עכשיו”, אשר קמה ב־1978 בעקבות ביקור נשיא מצרים אנואר סאדאת בישראל. יחד עם המהפך השלטוני של 1977, שבו החליף הליכוד (בתמיכת השכבות המוחלשות והפריפריה) את שלטון מפא”י, בישראל שלאחר מלחמת יום הכיפורים השתנו מעיקרם סדר היום המחאתי והזהות האתנית של הפעילים. וכך, אף שהפערים והשסעים החברתיים־כלכליים לא אוחו, ואולי אף העמיקו, במוקד סדר היום עמדו סוגיות סוערות אחרות, דוגמת ארץ ישראל השלמה, הטרור הערבי, צורכי הביטחון, ההתנחלויות (המורשות והבלתי־מורשות), משטר השליטה בשטחים, זכויות אדם, חוקיות בין־לאומית, מאזן דמוגרפי ועוד.

היום: מחאת יוצאי אתיופיה ושובה של המחאה המזרחית

בשנים האחרונות נראה כי קו פרשת המים של מלחמת יום הכיפורים, אשר הפריד בין שתי האג’נות והזהויות האתניות של המחאה, נמחק ואיננו עוד. המחאה החברתית של 2011, וכן מחאות של ארגוני עובדים, דוגמת אלה של הרופאים המתמחים, העובדים הסוציאליים ועובדי ההוראה, מתרחשות לצד אקטיביזם אלים עם סדר יום מדיני־ביטחוני של הימין המתנחלי. בחלוף עשרות שנים מאז שגשוג מחנה השלום טרם הירצחו של ראש הממשלה יצחק רבין ב־1995 ומחאת ארבע אימהות כנגד השהייה בלבנון ב־1997, ניתן לזהות את גוויעתו של גוש השמאל בישראל, גם אם מחאות עם אג’נדה פוליטית כנגד השלטון עודן מתרחשות, בהן, למשל, המחאה בבלפור נגד ראש הממשלה בנימין נתניהו בין השנים 2020–2021. במחאות מן השנים האחרונות אפשר לזהות הן סדר יום חברתי־כלכלי הן סדר יום מדיני־ביטחוני, ואף שארוכה עוד הדרך למחיקת הפערים האתניים והמעמדיים בישראל – פעילים בהן זה לצד זה מזרחים ואשכנזים.

לצד זאת, שתי מחאות בנות־זמננו מעידות שהשסעים החברתיים עודם עמוקים. האחת – מחאת יוצאי אתיופיה, שנשענת על אדנים של גזענות מוסדית, גזענות חברתית ואלימות משטרתית. מחאה זו התפרצה במספר גלים לאורך השנים, הגדולים והמשמעותיים בהם התרחשו בשנת 2015 (בעקבות הכאתו של החייל דמאס פיקדה על־ידי שוטרים) ובשנת 2019 (בעקבות הריגתם של הצעירים יהודה ביאדגה וסולומון טקה על־ידי שוטרים).

האחרת היא ההתעוררות המחודשת של המחאה המזרחית, בכללה, למשל, מחאתם של תושבי בית שאן נגד הדרתם מנחל האסי שעובר בקיבוץ ניר דוד, וכן התביעה לבירו

היעלמותם של תינוקותיהם של יוצאי תימן, מזרח והבלקן. התעוררות זו באה לידי ביטוי בשיח מזרחי מעודכן באקדמיה ובתקשורת. בהקשר זה הושם הדגש על בחינת פוליטיקת הזהויות ודפוסי ההצבעה לכנסת, על ההבדל בין "ישראל הראשונה" ל"ישראל השנייה", ועל הקשר התרבותי, הפוליטי וההיסטורי בין המזרחים לערבים. העשייה התרבותית המזרחית האקטואלית מדגישה את הזהות המזרחית, ומבקשת לעשות ריקלימינג (תביעה מחדש) למונחים זהותיים פוגעניים, כדי ליטול מהם את הקונוטציות השליליות ולהביע גאווה בתרבות המזרחית (למשל, יהודי-ערבי).

לפיכך, מלחמת יום הכיפורים הייתה לא רק שבר עצום בחברה הישראלית. בעקבותיה התעורר השיח האזרחי-מחאתי, והביא, בין היתר, למהפך השלטוני ב-1977. סממניהן של המחאות השונות עלו בקנה אחד עם ההתעוררות האזרחית-מחאתית בעולם בשנות ה-60 וה-70, אך בה בעת נשאו אופי ייחודי, ובשונה ממקומות אחרים בעולם, הצביעו על מתאם בין אג'נדה לבין זהות אתנית-מעמדית של מנהיגיהן ושל פעיליהן.

מקורות

- אשכנזי, מוטי (2003). **הערב בשש תפרוץ מלחמה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ברנשטיין, דבורה (2017). הפנתרים השחורים: הסיור האישי והקולקטיבי כמעשה פוליטי וכזירת פוליטיזציה. בתוך אור שלזינגר, גדי אלגזי, וירון אזרחי (עורכים), **ישראל/פלסטין - מחקרים בעקבות מסעי המדע של ברוך קימרינג** (עמ' 257-293). ירושלים: מאגנס.
- הוברמן, חגי (2013). **חנן פורת - סיפור חייו**. תל-אביב: ידיעות ספרים.
- כהן, גאולה (1971). שיחה עם הפנתרים בירושלים. **מעריב**, 4 ביולי.

Hermann, Tamar S. (2009). *The Israeli peace movement: A shattered dream*. Cambridge: Cambridge university press.

יאיר יאסן, מרצה מן החוג בתוכנית לניהול ויישוב סכסוכים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב (קמפוס אילת); מרצה במחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה.

דוא"ל: yairyassan@gmail.com